

AVRUPA ÜLKELERİNDE YAŞAYAN TÜRK İŞÇİ ÇOCUKLARININ KİMLİK PROBLEMİ VE ÇÖZÜMÜ İÇİN BAZI TEKLİFLER

*Mehmet Emin AY**

ABSTRACT

Identity Problem of Turkish Workers' Children Living in European Countries and Some Proposals for the Solution

Turks have gone to European countries in order to work there and get better life standarts and finally come back in better conditions. But they could neither come back nor adapt to the countries they went. Shortly, they have been ignored for years in the solutions of their problems which come from religion, language, culture and so on.

For over 30 years, for Turkish workers living in European countries a lot of things have been written and symposiums have been held and also in recent years some institutions have been held for the solution studies on the problems. On this point we can talk about the institutions (for example Landesinstitut) which did regardable studies in Germany where most of the Turkish people live. These can be thought as good developments. But we can't pass without saying that the identity problem Turks faced with have been ignored for many years.

"Getting identity" subject is related to social conditions. Child or young get his identity in a social environment which attracts, interests and surrounds him. So, the national identity which is wanted to be formed for the Turkish workers' children or youngs, can come true only forming a social environment and connecting with religion, language and culture which are the essential points of identity. And so, we want to pay attention to three factors for the solution of the identity problem. These three factors are: A. Education within family B. Education at school. C. Education at mosque.

* Doç. Dr.; U.Ü. İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

GİRİŞ

Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk işçilerinin çocuklarının problemlerinden birini teşkil eden "kimlik" konusunu ele alırken, otuz yılı aşkın bir süredir bu ülkelerde yaşayan insanlarımızın bu problemle neden karşılaştıkları hususuna değinerek başlamak istiyoruz.

Türkler, Avrupa ülkelerine çalışmak ve ekonomik yönden daha iyi şartlara kavuşmak, sonunda ülkelerine dönmek amacıyla gitmişlerdi. Ancak ne ülkelerine dönebildiler, ne de gittikleri memleketlere tam anlamıyla uyum sağlayabildiler. Kısacası onlar din, dil, kültür vb. farklılıklarının meydana getirdiği problemlerin çözümünde uzun yıllar sahipsiz kaldılar.

Otuz yılı aşkındır Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk işçileri üzerine Türkçe ve yabancı dilde pek çok eser kaleme alınmış, sempozyumlar düzenlenmiştir. Hatta son yıllarda problemlerin çözümü yönünde çalışmalar yapacak merkezler bile kurulmuştur. Bu konuda en fazla Türk nüfusun yaşadığı Almanya'da, kayda değer çalışmalar yapan enstitülerin varlığından da (*Landesinstitut* gibi) bahsedebiliriz. Bunlar olumlu gelişmeler sayılabilir. Ancak Türklerin karşı karşıya oldukları "**kimlik problemi**"nin uzun yıllar gözardı edildiğini söylemeden de geçemeyeceğiz.

Avrupa'daki Türk işçileri üzerinde araştırma yapan akademisyenlerin ittifakla vurguladığı bir tespit vardır: **Türkler Avrupa ülkelerinde uzun yıllar sahipsiz kalmışlardır.** Evet, bu konuda yazılıp çizilenler yanında, Almanya, Avusturya ve Hollanda ülkelerinde yaptığımız şahsi inceleme ve gözlemlerimize de dayanarak şunu söyleyebiliriz ki, otuz yılı aşkın bir süredir bu ülkelerde yaşayan insanlarımız, bu sürenin yaklaşık yarısını, resmen görevlendirilmiş Türk öğretmenlerden ve din görevlilerinden mahrum bir şekilde geçirmişlerdir. Buna rağmen onlar, dillerini, dinlerini ve kültürlerini koruma hususunda üstün bir çaba göstermişlerdir. Ancak aile birleşimlerinden sonra yanlarına aldıkları yetişme çağındaki çocuklarının eğitimi, onların bu çabalarının yeterli olmadığını da ortaya çıkarmıştır. Zira onlar, ya çocuklarının eğitimiyle ilgilenecek zaman bulamamışlar, ya da çocuklarını, köylerinden, kentlerinden beraberlerinde Avrupa'ya getirdikleri "geleneksel eğitim"le eğitmeye çalışmışlardır. Ne var ki, onların, ya baskı ve sıkı bir disipline dayanan, ya da ilgisizliği veya gereksiz hoşgörüyü öngören, ancak ikisi de pedagojik olmayan bu geleneksel metodlarla eğitmeye çalıştıkları çocukları, okuldaki serbest ortamla karşılaşınca ilk kimlik problemleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Zira çocuklar, evlerindeki eğitimi tenkit etmeye ve anne babalarına antipati duymaya başlamışlardır. İşte böylesi bir "Okul-Aile" ikilemi içinde yetişen ikinci kuşak Türk nesli, buldukları ülkede işçi olan anne babalarının sosyal statüsü sebebiyle, alt düzeylerde bulunmalarının verdiği ezikliği de hep hissedegelmişlerdir. Bu eziklik ve bazen de aşağılık duygularına, bir de ailelerinin verdiği eğitimdeki olumsuz unsurlar eklenince, ikinci kuşak Türk nesli, kendi dillerini, dinlerini ve kültürlerini, buldukları ülkenin dili, dini ve kültürü karşısında eksik ve

aşağı görmeye başlamışlardır. İşte bu psikolojik durum, onlarda bir kimlik bunalımına ve kalıcı bir probleme temel teşkil etmiştir diyebiliriz. Bu olayların yaşanmaya başladığı yıllarda maalesef ne Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri, ne Avrupa ülkeleri hükümetleri zamanında tedbirler almış, ne de aileler, kaybetmeye başladıkları çocuklar için gereken hassasiyeti göstermişlerdir.

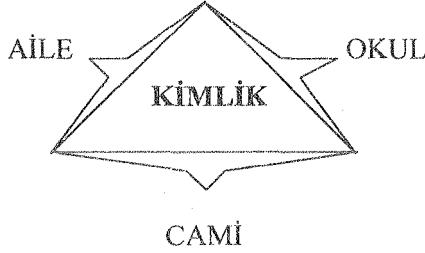
Kimlik problemini ciddi şekilde yaşamaya başlayan Türkler, bunalımdan bir çıkış çaresi olarak dine ve milli kültürlerine yönelmeyi tercih ettiler. Daha Türkiye Cumhuriyetinin gönderdiği resmi din görevlileri ve öğretmenlerin mevcut olmadığı zamanlarda, birinci nesil Türkler, buldukları ülkelerde devletin sağladığı kısıtlı imkanlarla milli benliklerini ve kimliklerini koruma çabası işine girdiler. Bazen bir bodrum katı, bazen de birleştirilmiş tren vagonları onlar için bir meşit oluverdi. Fransa gibi laik düşüncüyü hükümet politikası olarak uygulayan bu ülke dışındaki Avrupa ülkeleri hükümetleri, insanın dine olan ihtiyacını hassasiyetle kabul edip bu konuda insanlara imkanlar sunmayı bir görev saymaktadırlar.¹ Bu düşüncenin bir uzantısı olarak, sözelimi Hollanda'da devlet tarafından İslam mimarisi tarzında inşa edilerek Müslümanların hizmetine sunulan camilere rastlamaktayız. Bu devletler, gençlerin zararlı alışkanlıklar kazanmasına engel olabileceği düşüncesiyle, gençler için bir bölüm ayıran camilere para yardımında bile bulunmaktadır. Zira psikolog ve sosyologların da zaman zaman dile getirdikleri gibi, din, insanlara yaşama sevinci kazandırmak, iyilik yapmak, kötülöklere engel olmak ve hayatın sıkıntılarına göğüs germek gibi pek çok konuda önemli bir destek ve motivasyon sağlamaktadır. Bu noktadan hareketle, şunu ifade etmeliyiz ki, **dinin bu çok önemli özelliğinden faydalanılmalı ve insanlara yeterli ve sağlıklı din eğitimi verilmelidir.** Zira biz, kimlik bunalımının aşılmasında veya bu problemin çözülmesinde yeterli ve sağlıklı din eğitiminin önemli bir rol oynayacağı kanaatindeyiz.

Bu kısa girişten sonra, Türk işçilerinin çocukları olan ve "ikinci nesil" olarak adlandırılan genç kuşakta yaşamakta olan kimlik probleminin çözümü ve yetişmekte olan üçüncü neslin, bu problemi yaşamaması için, Avrupa ülkelerinde yaptığımız inceleme ve gözlemler yanında, daha önceden bu ülkelerde yapılan çalışmalar ışığında bazı teklifleri gündeme getirmek istiyoruz.

Öncelikle şunu ifade etmeliyiz ki, **"kimlik kazanma" meselesi, tamamen sosyal çevre ile ilgili bir durumdur. Çocuk veya genç, kimliğini, mutlaka kendisine ilgi gösteren, onu cezbeden ve kuşatan bir sosyal çevre vasıtasıyla kazanır.** Dolayısıyla, Türk işçi çocuklarına veya gençlerine kazandırılmak istenen milli kimlik, ancak bir sosyal çevre

¹ Bolay, S.-Türküne, M. Din Eğitimi Raporu, Ankara Merkez İmam-Hatip Lisesi Öğrencileri ve Mezunları Vakfı Yayını Ankara, 1995, s.53

oluşturularak ve bu kimliğin asıl unsurları olan **din, dil ve kültür** ile bağlantı kurularak gerçekleştirilebilir. Bu nedenle biz, yurtdışında yaşayan vatandaşlarımızın ikinci ve üçüncü neslinin kimlik problemini çözüme noktasında üç faktöre dikkat çekmek istiyoruz. Bunlar: **A. Aile-İçi Eğitim, B. Okul Eğitimi, C. Cami Eğitimi**'dir. Bir şema ile ifade edecek olursak, kimlik, Aile-Okul-Cami üçlüsünden oluşan bu sosyal kurumların olumlu veya olumsuz etkileriyle teşekkül eder.

Gerçekte bu üç kurum da çocuk ve genç için sosyalleşeceği ve bir kimlik kazanabileceği yerlerdir. Bunlardan hiçbirinin önemi inkar edilemeyeceği gibi, hiçbirisi diğerine alternatif de teşkil etmez. Bilakis her biri diğerinin tamamlayıcısı olmak durumundadır. Şimdi sırasıyla bunları ele alarak yeri geldikçe de tekliflerimizi sunalım.

A. AİLE-İÇİ EĞİTİM

Her çocuk ailesi içinde dünyaya gelir ve aile fertleriyle birlikte uzun yıllar birlikte olur. Onun sosyalleşme sürecinin başladığı ilk dönem, aile içinde gerçekleşir. Avrupa ülkeleri, sağladığı birtakım sosyal ve ekonomik imkanlarla, aile kurumunun sağlıklı bir şekilde yaşatılmasını hedeflemektedir. Yurtdışındaki işçilerimize sağlanan imkanlarla, onların normal hayat standardına sahip oldukları söylenebilir. Ancak aile-İçi eğitim için bu yetmemektedir. Bu yetersizlikte en önemli faktörlerden biri, işçilerimizin eğitim seviyelerinin düşük oluşudur. Zira yapılan araştırmalar şunu ortaya koymuştur ki, Avrupa'ya işçi olarak giden Türklerin %80'i kırsal alanlarda doğup büyümüş, daha sonra bir kısmı iş aramak için büyük şehirlere gitmiş, buralarda da kırsal kesimlerden pek farklı olmayan geçekonu semtlerinde yaşamış kimselerdir. Köy ve kasabalarda yetişen insanlar genellikle ya okula gitmemiş veya gitse bile ancak ilkokulu bitirebilmişlerdir. Bir başka ifadeyle, eğitim seviyeleri düşük insanlardır.²

² Ege, Ü. "Yurtdışında Çalışanların Sorunları", 2.Türkiye İktisat Kongresi, İzmir. 1981, 198; SEZGİN, O. "Avrupa'daki Türk İşçileri ve Çocuklarının Eğitimi", Batı Avrupa Türkleri F.Almanya'da 30.Yıl, Avrupa Türk-Islam Birliği Yayını, Frankfurt, 1992, s.49.

Almanya üzerinde araştırma yapan bir akademisyen de bu hususu ele alarak ailede verilen eğitimin yetersizliğindeki diğer sebepleri şu maddelerle açıklamaktadır:

1. Ebeveynlerin dini bilgileri çok az ve yüzeyseldir. Çocuklarına ancak namaz kılma vs. pratik bilgileri verebilmektedirler. Genel eğitim seviyeleri de düşüktür.

2. Çevrede bu tür eğitimi besleyecek İslami sembol ve uygulamalar azdır.

3. Televizyonlardaki bazı film ve görüntüler Türk ahlak anlayışına ters düşmektedir. Bu, aile-içi eğitimi olumsuz yönde etkilemektedir.

4. Almanya'daki yeni ortamın etkisiyle aile yapısında ve aile-içi eğitimi anlayışında bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Bazı aileler, yeni ortamın etkilerinden korunmak için tamamen işe kapanırken, bazıları sınırsız dışa açılarak bir kısım değerlerini ihmal etmişlerdir. Birinci durumda çevreyi dikkate almadan veya ona karşı bir eğitim ve din eğitimi; ikinci durumda ise din eğitiminin hiç verilmemesi gibi bir durum ortaya çıkabilmektedir.

5. Çalışan anne babalar çocuklarına yeterli zaman ayıramamaktadırlar.

Türklerin çocuklarını kendi anlayışlarına ve değerlerine göre eğitmeye çalışmaları, çocukların başta dil öğrenimi olmak üzere çeşitli sosyal sıkıntılara sebep olmaktadır.³ Bu sebeplerden dolayı, aile-içi eğitimin üzerinde önemle durulmalı ve sunacağımız tekliflerin gerçekleştirilmesi yönünde çaba sarfedilmelidir.

1. Anne Babaların Eğitilmesi Yönünde Çalışmalar Yapılmalıdır.

Birinci anlamda anne babaları ilgilendiren bu görevi yerine getirme noktasında, anne babaların ilgili eserlere başvurmaları sağlanmalıdır. Bu yönde anne babalar çeşitli konferans, sohbet ve seminerlerle bilgilendirilmeli, onlar vasıtasıyla da çocuklar eğitilmelidirler. Anaokulu ile karşılaşacağı döneme kadar aile-içi eğitime muhatap olan çocuklar, konuşmaya başladıkları çağ olan ikinci yaştan itibaren ölçülü ve düzenli bir dini telkinle eğitime başlanmalıdır. Çünkü İslam Peygamberi Hz. Muhammed (sav) "*çocuğun konuşmaya başlamasıyla birlikte ailesinin dinine de adım atacağını*"⁴ ifade etmekte ve konuşmaya başlayan çocuklara dini nitelikli bazı kelimeler öğretilmesini tavsiye etmektedir⁵. Bu dönem ihmal edilmemeli ve çocuk, sevgi, şefkat ve ilgi ile doyurulmalı, onun en önemli ihtiyacı olan sevgi ve bağlanma duygularına karşı ilgisiz

³ Tosun, C., Din ve Kimlik, TDV. Yayını, Ankara, 1993, s.19-20.

⁴ Müslim, Sahih, Kader, 23.

⁵ San'ani, A., Musannef, Beyrut, 1970, c.IV, s.334.

kalmamalıdır. Özellikle çocuğun Allah'ı sevmesine, O'na seyerek inanmasına ve bağlanmasına imkan sağlanmalıdır⁶. Aile-içi eğitimde din eğitimi, otoriter ve baskıcı bir metodla değil, çocuğun gönlüne ve duygularına hitap eden, onun psikolojik gelişimine uygun bir şekilde yürütülmelidir. Bunun için basit çocuk şarkıları, ilahiler ve dualara yer verilmelidir. Bunlar aynı zamanda din eğitimine de bir basamak teşkil edecektir.

2. Türk çocuklarına Yönelik Anaokulu ve Kreşler Açılmalıdır:

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, çalışan anne babalar çocuklarına yeterli zaman ayıramamaktadırlar. Dolayısıyla, genellikle anne babanın çalıştığı bir ortamda küçük çocuklar kreşlere teslim edilmektedir. Buralar da daha ziyade Hıristiyan din adamları tarafından yönetilmektedir. Çocuklar bu insanların eğitim sistemlerine bırakılmışlardır. Dini imajlı oyuncaklar içinde Hıristiyan kültürü yudum yudum enjekte edilmektedir⁷. Bu nedenle, Türkiye ve Almanya'nın hayat şartlarını çok iyi bilen Türk kadın terbiyecilerin bulunduğu çocuk bakım yuvalarına ihtiyaç vardır. Böyle bir yuvada çocuklar daha problemsiz bir şekilde terbiye edilirler. Zira Alman ve Türk eğitim sistemlerinin çocuk ruhunda yarattığı bölünme çocuğun sinirli, huzursuz ve asi biri olmasına sebep olmaktadır⁸. Almanya'da çok sayıda Türk çocuğu çocuk yuvalarına (Kindergarten) gitmektedirler. Çünkü Müslüman aileler bu kurumların kiliselere bağlı olduğunu bildiği halde çocuklarını göndermek zorunda kalmaktadırlar. Zira belediyelere ait ana okulları yetersiz kalmaktadır. Ancak bu kurumlara devam eden çocuklar, özellikle kiliselerin denetiminde olan ana okullarında önemli bir problemle karşılaşmaktadırlar. Her ne kadar dini merasimlere katılmasalar bile pek çok Hıristiyan adetini, Türk çocukları, Alman arkadaşlarıyla birlikte paylaşmak zorunda kalmakta ve bundan ister istemez etkilenmektedirler. Çünkü bu okullarda hemen herşey Hıristiyanlığı sembolize etmektedir⁹. Çocuklar için çok önemli bir dönem olan bu yaşlarda onların farklı bir dinin telkinleriyle yetiştirilmeleri kişilik problemlerine kapı açacaktır. Bunun için öncelikle anaokullarına ihtiyaç vardır. Zira çocukların karakterleri eskiden 3-9 yaşları arasında teşekkül eder denilirdi. Şimdi medya ve çeşitli elektronik aletlerin devreye girmesiyle bu süre 3-5 yaşına inmiştir. Çocukların karakterlerinin teşekkül ettiği bu yaşlarda bir Türk ana okuluna giderlerse eksik veya yetersiz olan

⁶ Ay, M.E., Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım, 6. Bs. Timaş, İstanbul, 1996, s.113-115.

⁷ Uslu, S. "Yurt Dışında Bulunan İşçilerimizin Dini Komularda Eğitilmeleri ve Bu Yöndeki Problemleri" Atatürk'ün 100. Doğum Yılında Türkiye İ.Din Eğitimi Semineri, 23-25 Nisan 1981. İlahiyat Vakfı Yayını, Ankara, 1981, s. 287.

⁸ Andaç, M. "Almanya'da İki Terbiye Arasında Bocalayan Türk Çocukları" Atatürk'ün 100. Doğum Yılında Türkiye İ.Din Eğitimi Semineri, 23-25 Nisan 1981. İlahiyat Vakfı Yayını, Ankara 1981, s.296.

⁹ Başkurt, İ., Federal Almanya'da Din Eğitimi, İFAV. Yayını,, 1995, s.116-117.

anadillerini, milli motifleri ve milli tarihlerini, kısacası milli karakterlerini şahsiyetlerine temel teşkil ettirerek milli hüviyetlerine kavuşmaları sağlanmış olur¹⁰. Bu nedenle, Türklerin yoğun olduğu bölgelerde iki dilde eğitim yapan anaokullarının kurulması ve bu okullarda Türk ve Alman eğitimcilerin görevlendirilmesi mutlaka sağlanmalıdır¹¹.

B. OKUL EĞİTİMİ

Daha önce de bir nebze değindiğimiz gibi, Almanya ve diğer Avrupa ülkelerinde uzun süre kalan Türk vatandaşları, ana baba olarak dini, sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını kendi gayretleriyle karşılamaya çalışmışlardır. Kendileri yetişkin insanlar olarak dini ve kültürel şahsiyetleri oluşmuş olduğundan yabancı bir din ve kültür çevresinin etkilerine göğüs gerebilmişlerdir. Ancak zaman içinde yanlarına getirdikleri çocuklar için durum farklıdır. Çünkü çocuklar ve gençler, kişiliklerinin yeni oluştuğu ve kimliklerinin yeni kazanıldığı bir çağda, içinde yaşadıkları yabancı kültürün etkisinde kalmışlardır ve halen kalmaktadırlar. Kendi kültürlerini ve bu kültürün temel taşı olan İslam'ı yeterli bir şekilde öğrenemeyen çocukların ve gençlerin pek çoğu, içinde yaşadıkları çevre ile aileden aldıkları yetersiz kültür arasında bocalamakta ve çarpık şahsiyetler oluşmakta, hatta uyumsuz davranışlar gösterebilmektedirler. Böylece hem Türk toplumuna hem de içinde yaşadıkları ülkenin toplumuna uyum sağlayamamakta ve problemlili kişiler olabilmektedirler¹². İşte bu çok önemli probleme biz "kimlik problemi" diyoruz.

Peki, bu problemin çözümünde önemli bir faktör olan okul eğitimi içinde yeterli ve sağlıklı bir din eğitimi veriliyor mu? Bu soruya vereceğimiz cevap maalesef "hayır" olmaktadır. Örnek olarak Almanya'yı verelim. Türkiye'den Almanya'ya işçi gönderilmeye başlandığında, yani 30 Ekim 1961 tarihinde, aynı zamanda bir "İşçi Anlaşması" da yapılmıştır. Ancak bu anlaşmada daha çok maddi çalışma şartlarıyla ilgili hükümler yer almış, buna karşılık Türk işçilerinin manevi (dini ve sosyo-kültürel) ihtiyaçlarının nasıl karşılanacağı ile ilgili herhangi bir madde yer almamıştır. Zira ilgililer, başlangıçta konunun sadece ekonomik yönüyle meşgul olmuş, sosyolojik ve manevi yönü ile ilgilenmenin lüzum ve zarureti üzerinde pek durmamışlardır¹³. Bu anlaşmanın aksayan yönlerinin düzeltilmesi amacıyla

¹⁰ Sezgin, O., "Avrupa'daki Türk İşçileri ve Çocuklarının Eğitimi", Batı Avrupa Türkleri F.Almanya'da 30.Yıl, Avrupa Türk-İslam Birliği Yayını, Frankfurt, 1992, s.51.

¹¹ Seçmez, O. "Gençlik Meselemiz" Batı Avrupa Türkleri F.Almanya'da 30.Yıl, Avrupa Türk-İslam Birliği Yayını, Frankfurt, 1992 s.76.

¹² Aşkoğlu, N. Y. Almanya'da Temel Eğitimdeki Türk Çocuklarının Din Eğitimi, TDV. Yayını, Ankara, 1993 s.9.

¹³ Karmış, O. "Federal Almanya'daki Türk Çocuklarının Din Öğretimi" Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri, (8-10 Nisan 1988) DİB. Yayını Ankara, 1991 s.31.

20 Mayıs 1964 tarihinde yapılan protokolde de yine herhangi bir tedbir alınmamış ve söz konusu bu durum yıllarca sürmüştür. Nihayet 1982 yılında Türk-Alman Karma Eğitim Komisyonu'nda İslam Din Eğitimi biraz daha ağırlıklı olarak ele alınmış ve ilk defa bu toplantıda Türk kültürünün bir parçası olarak din eğitiminin önemi vurgulanmıştır¹⁴.

Yabancı bir toplumda ve kültür çevresinde azınlık olarak yaşayan Türk çocuklarına kendi milli ve dinî kimliklerini kazandırmak için onlara verilecek eğitim içinde Türk kültürünün temel unsurlarından olan ve bu kültürü şekillendiren İslam din eğitimi vermek ve örnek alacakları Türk-İslam büyüklerini tanıtmak gerektiği açıktır¹⁵. Aile-içi eğitim, yukarıda sebeplerini maddeler halinde sıraladığımız, anne babaların bu konudaki yetersizliğinden dolayı çocuk ve gençler için pek verimli olmamaktadır. Bu nedenle mutlaka okul eğitimine ihtiyaç vardır. Biz bu konuda iki teklifle meseleye yaklaşmak istiyoruz.

1. Türk İşçi Çocuklarına İslam Din Dersleri Okullarda Yeterli ve Sağlıklı Bir Şekilde Verilmelidir.

Avrupa ülkelerinde yaşayan Türk işçilerinin çocukları, ya devletin açtığı okullarda ya da Belçika ve Hollanda gibi ülkelerde devletin sağladığı imkanlarla açılan "İslam Okulları"nda eğitim-öğretim görmektedirler. Bu konuda ülkeler arası farklılıklar olduğu gibi, bazen aynı ülkenin iki eyaletinde, (sözgelimi, Baden Württemberg - Bavyera) bile farklı uygulamalara rastlanabilmektedir. En çok Türk işçi nüfusuna sahip Almanya örneğinde de görüldüğü üzere, okullarda İslam dini dersinin yeterli ve sağlıklı bir şekilde verilmesi bir yana, bu dersin varlığına ve gereğine inanılması bile uzun yıllara mal olmuştur. Oysa Alman Anayasası'na göre, Hristiyan din dersleri okullarda verilen düzenli dersler arasındadır. Yani normal okul programı içinde yer alan bir derstir. İslam din dersleri ise (Bavyera Eyaletindeki iki dilli sınıflar hariç) normal haftalık okul programı içinde yer almamakta, öğleden sonra isteğe bağlı olarak verilen Anadili tamamlama dersleri ya da diğer adıyla, Türkçe ve Türk Kültürü dersleri içinde verilmektedir. Ancak gerek bu dersten alınan notun geçme notuna katılmaması, gerekse normal ders programından sonraya bırakılması gibi sebepler, derse karşı ilgiyi önemli oranda azaltmaktadır¹⁶. Bu dersin normal program içine alınması yönünde 1981 ve 1985 yıllarında yapılan isteklere henüz olumlu bir cevap alınmamıştır¹⁷. Genel olarak tüm Avrupa ülkeleri için geçerli olan bir diğer problem, bu derslerle ilgili yeterli araç-gereç

¹⁴ Aşikoğlu, s.27.

¹⁵ Aşikoğlu, s.6.

¹⁶ Sezgin, s.50.

¹⁷ Aşikoğlu, s.44,45.

yokluğu ve bu ülkelerdeki öğrencilere yönelik ders kitaplarındaki yetersizlikler¹⁸. Bunlara bir de her ülkeye ait yasalardan kaynaklanan engeller de eklenince, yurtdışındaki Türk çocuklarının okullarda yeterli ve sağlıklı bir din eğitimi almaları imkansız hale gelmektedir. Bu nedenle, Türk ve Avrupa ülkeleri hükümetleri teolog ve pedagoğlardan oluşan komisyonlar oluşturmalı ve Avrupa ülkelerinde Türk işçilerinin çocuklarına yönelik sağlıklı ve yeterli bir din eğitiminin sağlanması yönünde çalışmalar yapmalıdır.

2. İslam Din Derslerini Okutacak Öğretmenler Branş

Öğretmenleri Arasından Seçilmelidir.

Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde İslam din derslerini okutan öğretmenlerin büyük oranda çoğunluğunun branş öğretmeni olmadığı gözlemlerimiz arasındadır. Bu ülkelerde araştırma yapan akademisyenlerin de tespitleri bu yöndedir. Aşıkoğlu'nun, Almanya'yı esas alarak belirttiği gibi, bu ülkede Türk çocuklarının okuldaki eğitimleri Türk öğretmenlerce verilmektedir. Ancak Türk hükümetince gönderilen bu öğretmenler arasında din dersi branş öğretmeni yok denecek kadar azdır. 1990 yılı rakamlarına göre bu öğretmenlerin sayısı 729 olup işlerinden sadece 6'si din dersi branş öğretmenidir¹⁹. Oysa Alman okullarında Hristiyan din derslerini veren Alman öğretmenlerin din eğitimi görmüş olmaları ve Kiliseden de din dersi verebileceklerine dair sertifika almış olmaları şartı vardır²⁰.

Öte yandan, Almanya'da halen görev yapan öğretmenlerin İslam din derslerini verebilecek pedagojik ve teolojik yeterlilikte olup olmadıkları konusunda da bazı şüpheler vardır²¹. Çünkü Almanya'da 1. sınıftan 9.sınıfa kadar din dersi verilmektedir. Özellikle 3. veya 4.sınıftan itibaren konular detaylandıkça dersin branş öğretmenlerince verilmesi ihtiyacı daha da artmaktadır. Oysa Türkiye'den gönderilen öğretmenler Eğitim Enstitüsü veya Öğretmen Okulu mezunu olup ilkokul öğretmeni ya da sosyal bilgiler Türkçe branş öğretmeni olarak yetişmişlerdir. Bu öğretmenler hem din dersleri için yeterli değildirler;²² hem de Almanya'nın sosyal ve dini şartlarıyla dış ülke yaşantısının gerçekleri hakkında bilgilendirilmeden

¹⁸ Küçük, H. "Yurt Dışındaki Türk Çocuklarının Terbiyevi Problemleri ve Çözüm Yolları" İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu, (15-17 Ekim 1993 Ş.Urfa Tebliğ ve Müzakereler I) İSAV - İlimi Neşriyat Yayını, İstanbul, 1994 s.191.

¹⁹ Aşıkoğlu, 46.

²⁰ Gebauer, K. "Müslüman Öğrencilerin Alman Okullarındaki Dini Eğitimi" Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri, (8-10 Nisan 1988) DİB. Yayını Ankara, 1991 s.77.

²¹ Gebauer, s.84, 86.

²² Ayaç, K., "Federal Almanya'daki Türk İşçi Çocuklarının Din Eğitimi Meselesi" Atatürk'ün 100. Doğum Yılında Türkiye I.Din Eğitimi Semineri, 23-25 Nisan 1981. İlahiyat Vakfı Yayını, Ankara, 1981, 313.

gönderilmektedirler. Bu durum da onların din dersleri açısından verimli olmalarını engellemektedir²³. Almanya için geçerli olan bu durum diğer Avrupa ülkeleri için de geçerlidir²⁴. Sözelimi, Almanya'dan sonra en çok Türk işçisinin bulunduğu Hollanda'ya, 1996 yılının sonlarına gelindiğinde, henüz daha resmi bir din dersi öğretmeninin gönderilmediği ifade edilmektedir²⁵.

Türk velilerinin eğilimi de İslam din derslerinin branş öğretmenleri tarafından verilmesi yönündedir. Yapılan anket çalışmalarının sonuçlarına göre, velilerin % 90'a yakın bir kısmı, bu derslerin branş elemanları tarafından verilmesini istemişlerdir²⁶. Türk çocuklarına milli kimlik kazandırılması hususunda okul boyutuyla alakalı olarak şunları da eklemeliyiz: Bilindiği gibi her dinin kutsal gün ve geceleri, her milletin milli gün ve bayramları vardır. Bunlar ülkelerin kültürünün bir parçasıdır. Avrupa ülkelerindeki tatillerin de çoğu dini günlerden oluşmaktadır. Bu günlerde, o ülkelerde yaşayan insanlar dini ayinler, kutlamalar vs. yaparlar. Çocuk veya gençlik çağındaki öğrencilerin okullarda bu tür kutlamalar yaptıkları da bilinen bir gerçektir. İşte, Türk kültürünün de bir parçası olan dini ve milli bayramlarımızın, gün ve gecelerimizin de Avrupa ülkelerinde yaşayan Türklerin çocuk ve gençleri tarafından büyük bir coşku ve sevinçle kutlanması, onlara kazandırılması gereken milli kimliğin oluşmasında önemli bir rol üstlenecektir. Ancak bütün bunların gerçekleşmesi için yeterli mesleki bilgi ve pedagojik formasyona sahip, dil bilgisi ve genel kültürüyle kendisini kanıtlamış, okul idaresiyle gereken diyalogu kurabilen din dersi branş öğretmenlerine büyük bir ihtiyaç vardır. Bu konuda değerli çalışmaları bulunan Prof.Lähnemann da, iyi hazırlanmış ders programı ve yararlı ders kitaplarından önce, pedagojik ve teolojik açıdan iyi eğitilmiş öğretmenlerin önemine dikkat çekmektedir.²⁷

Bizim bu konudaki nihai teklifimiz: Gerek Almanya gibi devlet okullarında, gerekse diğer Avrupa ülkelerinde açılmış olan "İslam Okulları"nda görev yapacak olan öğretmenlerden din dersi okutanların mutlaka "**Din Dersi Branş Öğretmeni**" olması sağlanmalıdır. Bu

²³ Sezgin, 51; Aşkoğlu, s.46-47.

²⁴ Küçük, 192.

²⁵ İsmailendioğlu, M., Hollanda'da Din Eğitimi (Yayınlanmamış Doktora Tezi) M.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996 s.76.

²⁶ Abdullah, M.S. "Wandel in der Islamischen Minderheit, Zahlen und Komplex Integration und Schule" Muslimische Kinder in der Deutschen Schule, A.T.Khoury, R.Irkens, W.Wanzura, Verlag für Cristlich-Islamische Schrifttum Altenberge, 1981, s.121 (N.Yaşar Aşkoğlu, Almanya'da Temel Eğitimdeki Türk Çocuklarının Din Eğitimi, adlı eser, s.49.'dan naklen); aynı müellif, "Islamischer Religionsunterricht in der Bundesrepublik Deutschland" Islamische Minderheiten in der Diaspora, von A.T. Khoury, München, 1985 s.138, (N.Yaşar Aşkoğlu, Almanya'da Temel Eğitimdeki Türk Çocuklarının Din Eğitimi, adlı eser s.49.'dan naklen).

²⁷ Lähnemann, J., "Almanya'daki Müslüman Çocukları İçin Din Eğitiminin Öğretim Amaçları ve Metotları", Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri, (8-10 Nisan 1988) DYB. Yayını Ankara, 1991 s.48.

öğretmenlerin yurtdışına gönderilmeden önce, gidecekleri ülkelerin dilini pratikte konuşabilecek hale gelmiş olmaları, ve bu ülkelerin dini ve kültürel yapısı hakkında yeterli bilgilere sahip olmaları şartı da getirilmelidir. Bu özellikleri haiz olan öğretmenlerin hem oradaki Türk çocuklarına milli bir kimlik kazandırılması yönünde değerli katkıları olacak hem de dil ve genel kültür bakımından yeterlilikleri, onların gittikleri ülkelere uyum sağlamalarına imkan tanıyacaktır. Gerek Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti, gerekse Avrupa ülkeleri hükümetleri bu konuda gereken adımları atmalıdırlar.

C. CAMİ EĞİTİMİ

Avrupa ülkelerinde Türkler tarafından açılan camiler, çok yönlü hizmet veren kurumlardır. Bu ülkelerde cami, sadece ibadet edilen yer olmaktan öte, mevlid, vb. dini törenlerin icra edildiği ve din eğitiminin de gerçekleştirildiği yerlerdir. Bunun yanında camiler, İslam'ın ilk yıllarında üstlendiği fonksiyonları da bu ülkelerde üstlenmiş görünmektedir. Sözelimi camiler, çeşitli kursların düzenlendiği, sosyo-kültürel ve sportif faaliyetlerin yürütüldüğü birer *kültür merkezi* konumundadırlar. Bazı camilerin bünyesinde yer alan marketler de Türklerin alış-veriş ettiği merkezlerdir. Bu marketlerin geliri cami derneği tarafından gereken yerlere harcanmaktadır²⁸. Ancak bizim için önemli olan, cami eğitiminin ve bu camilerde görev yapan din görevlilerinin, çocuk ve gençlerin milli bir kimlik kazanmasındaki rolleridir.

Prof. Lähnemann, Kur'an kurslarının önemine şu açıdan yaklaşmaktadır: Türk ebeveynleri, çocuklarının din eğitimine hemen hemen hiç hazır olmadıklarından ve Almanya'daki meslek hayatı, dinî vecibeleri yerine getirmek için zaman ve yer bırakmadığından dolayı din eğitimi bilhassa zorlaşmaktadır. İşte camilerdeki Kur'an dersleri bu noksanlığı belirli ölçüde kapatmaktadır²⁹. Bir başka araştırmacı ise, Kur'an kurslarının, anne babaları işte çalışan çocukların okul dışı saatlerinde onları sokakta kalmaktan koruyan bir sosyal yardım merkezi rolü oynadıklarını ifade etmektedir³⁰. Camilerde verilen din derslerine devam eden öğrencilerle, devam etmeyenlerin Türkçelerinde bariz farklılıkların olduğu da³¹ bir diğer önemli tespittir.

Bu denli önemli bir rolü üstlenen cami eğitimini ele alırken öncelikle Avrupa ülkelerindeki camilerin durumu hakkında bazı bilgiler aktarmak

²⁸ Tosun, s.38; Tavukçuoğlu, M., "Avusturya İslam Diyanet Teşkilatı, Din Dersi Öğretmenleri ve Din Görevlileri" S.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:5 (Ayrı Basım), Konya,1994 s.241; İsmailfendioglu, s.79-80.

²⁹ Lähnemann, s.53.

³⁰ Aytaç, 1981 s.314.

³¹ İsmailfendioglu, s.99

istiyoruz. Şahsi gözlemlerimize dayanarak Almanya, Avusturya ve Hollanda'da, sayıları yüzlerle ifade edilen camiler bulunduğunu söyleyebiliriz. Ne var ki, bu camiler, ya yapı olarak eski bir fabrika, işyeri, apartman dairesi veya bodrum katı, ya da satın alınan kiliselerdir. Ancak ifade etmeliyiz ki, bu yönüyle Hollanda diğer ülkelerden farklıdır. Zira bu ülkede gerek devletin, gerekse Müslüman milletlerin (Türk, Faslı, Surinamlı) temelden inşa ettikleri kubbeli ve minareli camilere rastlanmaktadır. Mabedin fiziki yapısının insanlar üzerindeki etkisi gözden uzak tutulmamalıdır. Nitekim camilerin fiziki bakımdan elverişsizliğinin ve yeterli araç-gereç bulunmayışının, buralarda yürütülen hizmetlerdeki verimi azalttığından bahsedebiliriz.

Camilerin çocuk ve gençlere milli kimliğin kazandırılmasında üstleneceği rol daha ziyade buralarda görev yapan din görevlileri ile ilgili olduğundan dolayı biz tekliflerimizi, din görevlilerinin durumlarını da ele aldıktan sonra gündeme getirmek istiyoruz.

T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı yurtdışına din görevlisi göndermeye 1979 yılında başlamıştır. Gerektiğinde uzatılmak üzere altışar aylık geçici süre ile görevlendirilen ve maaşları ilgili derneklerce verilen bu din görevlileri ancak 1985 yılında maaşları devlet tarafından ödenen resmi görevliler olarak atanmışlardır. Bundan önceki dönem içinde din görevlileri tamamen cami dernekleri tarafından bulunarak istihdam edilen şahıslardır. Dolayısıyla yaklaşık yirmi yıllık bir zaman diliminde Avrupa'daki Türk işçilerinin yetişmiş din görevlisinden mahrum oldukları da ortaya çıkmaktadır.

Cemal Tosun adlı araştırmacı tarafından Almanya'da din görevlileri üzerine yapılan çalışma verilerine göre bu ülkede, Kuzey Ren Westfalya eyaletinde görev yapan ve T.C. Hükümeti tarafından resmi görevle gönderilen din görevlilerinin %88'i yüksek tahsil görmüştür³². Hollanda'da görev yapan din görevlilerinin ise %80'i yüksek okul mezunudur³³. Bu tespitler sevindiricidir. Ancak yeterli derecede Almanca bilen din görevlilerinin ancak %9 düzeyinde olması, dil probleminin önemli boyutlarda olduğunun bir göstergesidir. Hollanda'da da durum farksızdır³⁴. Oysa yetkililer, din görevlilerinin buldukları ülke makamlarıyla irtibat kurabilecek kadar dil bilmelerinin gereğinin, vatandaşlarına hizmet için önemli bir şart olduğu üzerinde durmaktadırlar³⁵.

Yine din görevlilerinin yaklaşık 1/3'ünün, ailelerini yanlarına getirmemiş olmaları da bölünmüş aile hayatı yaşamalarına ve bunun

³² Tosun, s.43.

³³ İsmailfendioğlu, s.91.

³⁴ K.üçük, s.237.

³⁵ Lähnemann, s.53.

getireceği birtakım problemlere sebep olmaktadır. Bunun yanında onların, dernek yönetimi ve cemaat ile ilgili problemleri ve şahsi birtakım sıkıntıları da vardır³⁶.

Camilerde açılan Kur'an okuma ve dini bilgiler kurslarına en fazla ilgi %86.7 oranıyla çocuklar tarafından gösterilmektedir. Ardından gençler gelmektedir³⁷. Cemaatin en çok vaaz edilmesini istediği konulardan birinin, çocuk ve gençlerin eğitimi olması da,³⁸ anne babaların çocuklarını muhtemel tehlikelerden korumayı amaçladıkları şeklinde yorumlanabilir.

Camilerde çocuklar için düzenlenen kursların ikili amacı olduğu söylenebilir: *Birincisi, çocuklara temel din bilgileri vermek, ikincisi ise çocuğu muhtemel dini, ahlaki, kültürel olumsuzluklardan uzak tutmak* veya bir başka ifadeyle çocuğun kendi kültürünü öncelikle öğrenmesine yardımcı olarak kültürel kimliğini kazanmasını ve hakim kültür içinde eriyip gitmemesini sağlamak³⁹ ...

"Kurslarda uygulanan otoriter eğitim metodları, çocukların serbest gelişimlerini engellemektedir. Bu çocuklar okulda ve hayatta girişken olamamaktadır. Ayrıca bu metodlar Alman anlayışı ile de uyusmamaktadır. / Kurs veren hocalar pedagojik formasyon açısından yetersizdir. / Dayak, eğitim metodu olarak sık sık kullanılmaktadır." gibi birtakım eleştiriler, daha ziyade resmi din görevlilerinin gönderilmediği zamanlarda birtakım spesifik olayları genelleştiren bazı taraflı çalışmalara dayanmaktadır⁴⁰. Bununla beraber camilerde verilen Kur'an okuma ve dini bilgiler kurslarının bazı durumlarda başarısız olmaları da mümkündür. Bunun muhtemel sebepleri, ilgili araştırmada şöyle sıralanmıştır: **Anne ve babaların ilgisizliği / Uygun kurs mekanının olmayışı / Çocukların Türkçelerinin yetersiz oluşu / Öğrenci sayısındaki aşırı fazlalık / Kitap ve program yetersizliği / Metod ve muhteva eksikliği**⁴¹.

Kişilik gelişimi ve toplumsallaşma açısından cami kurslarının çocuğa önemli katkılarda bulunacağını söylemek mümkündür. Kişinin gelişiminde ve toplumsallaşmasında çevrenin ve yakın kişilerin etkileri bilinen bir gerçektir. Bu açıdan bakıldığında, Almanya'daki Türk çocuğunun çevresinin çok dar olduğu görülmektedir. Aile fertleri, varsa yakın komşular ve okuldaki arkadaşları. Almanlarla bu çevreyi genişletme imkanı varsa da pek zor ve sınırlı kalmaktadır. Dil yetersizliği ve önyargılar başta olmak üzere çeşitli etkenler bu imkanı daraltmaktadır. Türk çocukları bu çevre imkanını

³⁶ Tosun, s.42-47.

³⁷ Tosun, s.63, 121.

³⁸ Tosun, s.81.

³⁹ Tosun, s.125.

⁴⁰ Tosun, s.127.

⁴¹ Tosun, s.156.

camide bulabilmektedir⁴². Zira Kur'an kurslarının muhteviyatını dini-kültürel konular oluşturmaktadır. Dini duyguların doyurulması ve kendi kültürü ile kültürlenmesi çocuğun ihtiyacıdır. Bu ihtiyacın karşılanmaması çocukta eksikliklere sebep olacaktır. Bunun en önemli sonucu da kimlik bunalımı olabilir⁴³.

Yukarıdaki bilgiler ışığında bu husustaki tekliflerimiz ise şunlardır:

1. Yurtdışında görev yapacak din görevlilerinin seçiminde ve yetiştirilmesinde özen gösterilmelidir.

Din görevlilerinden yurtdışına gönderileceklerin **mesleğini temsil gücü bulunan görevliler olmasına hassasiyet gösterilmelidir**. Böylesi din görevlileri, seçildikten sonra göreve başlamadan önce mutlaka hizmet-içi eğitime tabi tutulmalıdır. Bu eğitimin muhtevası, Avrupa'daki camilerin ve cemaat ile diğer çevre şartları dikkate alınarak belirlenmelidir. Din görevlisi bu eğitimde, yurtdışında kendisini bekleyen iyi ve kötü şartları bütünüyle kavramalı ve göreve hazırlıklı olarak başlamalıdır. Diyanet İşleri Başkanlığı bu konuda İlahiyat Fakülteleri ile diğer fakültelerde yurtdışı ile ilgili çalışmalar yapanlarla fikir alış-verişinde bulunmalıdır. Özellikle camilerdeki dernek yöneticileriyle olumlu bir diyalog sağlanması hususunda daha önceki din görevlilerinin tecrübelerinden mutlaka yararlanılmalıdır.

Sosyal hayatta bağımsız hareket edebilmeleri, topluma karışıp olayları yorumlayabilmeleri ve böylece cemaatin ihtiyaç ve problemlerine daha iyi vakıf olabilmeleri için din görevlilerinin gidecekleri ülkelerin dillerini iyi derecede bilmeleri şart koşulmalı, göreve başlamadan önce dil kursuna alınmalıdır.

Din görevlileri sosyal faaliyetlerde bulunmalı, aile ziyaretleri gerçekleştirerek çocukların ve gençlerin camiye gelmelerini sağlamalıdır. Yine bu faaliyetler çerçevesinde, hastane ve hapisane gibi yerlerde bulunmak zorunda kalan vatandaşlar düzenli olarak ziyaret edilmeli, onlara moral takviyesinde bulunulmalıdır. Unutulmamalıdır ki milli kimliğin oluşmasında çevre önemli bir faktördür; ve din görevlisi, yabancı bir ülkede insanlara bu çevreyi hazırlayan kişi olmalıdır.

2. Camiler fiziki bakımdan elverişli mekanlara sahip olmalıdır

Yukarıda, Avrupa ülkelerindeki camilerin çoğunluğunun fiziki şartlar olarak yetersizliğinden ve bunun, eğitim-öğretimdeki verimi olumsuz yönde etkileyeceğinden bahsetmiştik. Bu sebeple, sözkonusu ülkelerdeki

⁴² Tosun, s.131.

⁴³ Tosun, s.133.

idarecilerin, Müslümanların ihtiyacı olan mabetler konusunda daha sağduyulu ve alakadar olmalarını beklemekteyiz. Zira birçok ülkede cami eğitiminde karşılaşılan problemlerin başında camilerdeki sınıf eksikliği gelmektedir. Fiziki şartlardaki yetersizlik eğitim-öğretimdeki yetersizliğe sebep olacaktır. Öte yandan Avrupa ülkelerindeki camilerin sadece bir ibadet mekanı değil çok yönlü faaliyetlerin icra edildiği merkezler olduğundan bahsetmiştik. Bu nedenle camilerin, gerek mabede, gerekse kültür merkezine yakışır nitelikte olmasına ilgililer özen göstermelidirler.

Sonuç olarak, iki dilli eğitimin geliştirilip desteklenmesi yanında, Türkiye'deki Alman ve Amerikan kolejlerine benzer Türk Kolejlere açılmasını ve konuyla ilgilenen akademisyenlerin⁴⁴ görüşlerine dayanarak ifade etmek istiyoruz. Bu okullarda dersler, Türk eğitim planına göre, kendinden emin ve eğitilmiş Türk öğretmenler tarafından Türkiye'deki müfredat programına göre yapılmalıdır. Bu öğretmenler Batı dünyasının ve buldukları ülkenin durumunu çok iyi bilmelidirler. Öğrenciler milli şuurla yetiştirilmeli ve İslam dini kesinlikle müfredat programına alınmalıdır⁴⁵.

Bu güne kadar yaşanan problemlerin bir sebebi de, Türk hükümetlerinin bu konuya şimdiye kadar bilim adamları yoluyla değil, bürokratlar tarafından el atmış olmasından ileri gelmektedir. Artık, İlahiyat Fakülteleri başta olmak üzere, yurtdışındaki işçilerimiz üzerine çalışmalar yapan akademisyenlerin görüşleri alınarak Türk işçilerinin aile, okul ve cami kurumlarında, sağlıklı ve yeterli din eğitimine kavuşmaları sağlanmaya çalışılmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA

ABDULLAH, M.S. (1981) "*Wandel in der Islamischen Minderheit, Zahlen und Komplex Integration und Schule*" Muslimische Kinder in der Deutschen Schule, A.T.Khoury, R.Irkens, W.Wanzura, Verlag für Cristlich-Islamische Schrifttum Altenberge, (N.Yaşar Aşıkoğlu, Almanya'da Temel Eğitimdeki Türk Çocuklarının Din Eğitimi, adlı eser, s.49.'dan naklen)

ABDULLAH, M.S. (1985) "*Islamischer Religionsunterricht in der Bundesrepublik Deutschland*" Islamische Minderheiten in der Diaspora, von A.T. Khoury, München (N.Yaşar Aşıkoğlu, Almanya'da Temel Eğitimdeki Türk Çocuklarının Din Eğitimi, adlı eser s.49.'dan naklen)

⁴⁴ Küçük, s.199.

⁴⁵ Andaç, 301.

- AÇ, M. (1981) "*Almanya'da İki Terbiye Arasında Bocalayan Türk Çocukları*" Atatürk'ün 100. Doğum Yılında Türkiye I.Din Eğitimi Semineri, 23-25 Nisan 1981. İlahiyat Vakfı Yayını, Ankara
- AŞIKOĞLU, N.Y. (1993) Almanya'da Temel Eğitimdeki Türk Çocuklarının Din Eğitimi, TDV. Yayını, Ankara.
- AY, M.E. (1996) Çocuklarımıza Allah'ı Nasıl Anlatalım, 6. Bs. Timaş, İstanbul.
- AYTAÇ, K. (1981) "*Federal Almanya'daki Türk İşçi Çocuklarının Din Eğitimi Meselesi*" Atatürk'ün 100. Doğum Yılında Türkiye I.Din Eğitimi Semineri, 23-25 Nisan 1981. İlahiyat Vakfı Yayını, Ankara
- BAŞKURT, İ. (1995) Federal Almanya'da Din Eğitimi, İFAV. Yayını, İstanbul
- BOLAY, S.-TÜRKÖNE, M. (1995) Din Eğitimi Raporu, Ankara Merkez İmama-Hatip Lisesi Öğrencileri ve Mezunları Vakfı Yayını Ankara,
- EGE, Ü. (1981) "*Yurtdışında Çalışanların Sorunları*", 2.Türkiye İktisat Kongresi, İzmir.
- GEBAUER, K. (1991) "*Müslüman Öğrencilerin Alman Okullarındaki Dini Eğitimi*" Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri, (8-10 Nisan 1988) DİB. Yayını Ankara.
- İSMAİLEFENDİOĞLU, M. (1996) Hollanda'da Din Eğitimi (Yayınlanmamış Doktora Tezi) M.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- KARMIŞ, O. (1991) "*Federal Almanyadaki Türk Çocuklarının Din Öğretimi*" Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri, (8-10 Nisan 1988) DİB. Yayını Ankara.
- KÜÇÜK, H. (1994) "*Yurt Dışındaki Türk Çocuklarının Terbiyevi Problemleri ve Çözüm Yolları*" İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu, (15-17 Ekim 1993 Ş.Urfa Tebliğ ve Müzakereler I) İSAV - İlmi Neşriyat Yayını, İstanbul
- KÜÇÜK, H. (1996) "*Gayri Müslim Cemiyetlerde Yaşayan Müslüman Ailelerin Problemleri ve Çözüm Yolları*" İslam'da Aile ve Çocuk Terbiyesi 2 , Ensar Neşriyat Yayını, İstanbul
- LÄHNEMANN, J. (1991) "*Almanya'daki Müslüman Çocukları İçin Din Eğitiminin Öğrenim Amaçları ve Metotları*", Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri, (8-10 Nisan 1988) DİB. Yayını Ankara.
- NIELSEN, J. (1995) Muslims in Western Europe (sec.ed.) Edinburg University Press
- SAN'ANİ, A. (1970) Musannef, I-IV, Beyrut.

- SEÇMEZ, O. (1992) “*Gençlik Meselemiz*” Batı Avrupa Türkleri F.Almanya’da 30.Yıl, Avrupa Türk-İslam Birliği Yayını, Frankfurt
- SEZGİN, O. (1992) “*Avrupa’daki Türk İşçileri ve Çocuklarının Eğitimi*”, Batı Avrupa Türkleri F.Almanya’da 30.Yıl, Avrupa Türk-İslam Birliği Yayını, Frankfurt
- TAVUKÇUOĞLU, M.(1994) “*Avusturya İslam Diyanet Teşkilatı, Din Dersi Öğretmenleri ve Din Görevlileri*” S.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:5 (Ayrı Basım), Konya
- TOSUN, C. (1993) *Din ve Kimlik*, TDV. Yayını, Ankara.
- USLU, S. (1981) “*Yurt Dışında Bulunan İşçilerimizin Dini Konularda Eğitilmeleri ve Bu Yöndeki Problemleri*” Atatürk’ün 100. Doğum Yılında Türkiye I.Din Eğitimi Semineri, 23-25 Nisan 1981. İlahiyat Vakfı Yayını, Ankara